

УДК 342.572

<https://orcid.org/0000-0002-1530-4141>

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2020-3-8-75-83>

Заяць Наталія Володимирівна,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри конституційного та

адміністративного права

Юридичного факультету Інституту

управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

НАРОДНА ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА: ПРОЯВ ПОПУЛІЗМУ ВЛАДИ ЧИ РЕАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. У статті розкриваються окремі аспекти новелізації законодавства щодо забезпечення законодавчої ініціативи народу як інституту безпосередньої демократії, в контексті внесення пропозицій щодо змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу). Окреслено історію становлення народної законодавчої ініціативи як інституту конституційного права, а також визначено практичні питання, які мають знайти теоретичне обґрунтування у законодавстві для належної реалізації права законодавчої ініціативи народу.

Ключові слова: безпосередня демократія, народна законодавча ініціатива, Конституція України, громадянське суспільство.

Annotation. The article deals with some aspects of amendment of legislation to ensure the legislative initiative of the people as an institution of direct democracy in the context of proposals for changes to Article 93 of the Constitution of Ukraine (regarding the legislative initiative of the people). The history of the formation of the people's legislative initiative as an institution of constitutional law is outlined, as well as practical issues that should find a theoretical basis in the legislation for the proper implementation of the right of the legislative initiative of the people.

Contemporary stage of development of Ukraine, is characterized by a rapid state-building processes that are also associated with the upgrade of constitutional law, especially important is the question of the new forms of direct democracy.

The science of constitutional law raises questions about the expediency of recognizing the people of Ukraine or part of it as a subject of legislative initiative, emphasizing of this institution over the adoption of a law in a referendum on the peoples initiative as: easier and cheaper procedure for passing a law in parliament initiative; the law-making process in parliament is much more mobile; the procedure for passing laws in parliament is carried out in accordance with the legally defined procedure, while the procedure for passing laws in an all Ukraine referendum requires both conceptual and procedural elaboration.

The introduction of popular legislative initiative only by amending the Constitution st.93 Ukraine may be insufficient, its practical implementation will

require further improvement of legislation, taking into account positive international experience.

Key words: direct democracy, the peoples legislative initiative, the Constitution of Ukraine, civil society.

29 серпня 2019 р. у Верховну Раду України було подано проект Закону України (№ 1015) *Про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу)*. У президентському проекті йдеться саме про народну законодавчу ініціативу як форму безпосередньої демократії, що реалізується через звернення народу до парламенту із законодавчими ініціативами. Постановка питання про народну законодавчу ініціативу під таким кутом зору обумовлена насамперед тим, що дійсно, в Конституції України безпосередньо відсутня норма, яка б прямо передбачала механізм реалізації народної законодавчої ініціативи. Водночас розділ III Конституції України допускає прийняття законів безпосередньо народом – шляхом голосування на всеукраїнському референдумі. Тому, на думку прихильників даного проекту в основі алгоритму легітимації народної законодавчої ініціативи повинен лежати основоположний принцип вітчизняної доктрини конституційного права – верховенство Конституції України, який полягає у її пріоритетному та визначальному становищі у системі національного законодавства та вищій юридичній силі Конституції щодо всіх інших правових актів.

Метою запропонованих законопроектів змін є розширення переліку суб'єктів законодавчої ініціативи в Україні. «Перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи, визначений на сьогодні статтею 93 Конституції України, є звуженим та позбавляє можливості виступати таким суб'єктом безпосередньо народ України як єдине джерело влади. Законопроект запропоновано доповнити перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи таким суб'єктом, як народ», – пояснюють автори законопроекту[1].

Проблематика народної законодавчої ініціативи має здебільшого саме прикладний характер, тому насамперед привертає увагу практиків законотворчого процесу. Тому вкрай важливим є виробити виважений та науково обґрунтований механізм реалізації права народної законодавчої ініціативи та закріпити його на конституційному рівні. Та як би там не було, але запровадження такого інституту прямої демократії, як право народної законодавчої ініціативи, за умови вдалого його оформлення, сприятиме якіснішому виявленню лакун у законодавчому регулюванні суспільних відносин, слугуватиме ефективним індикатором потреб суспільства, стимулюватиме власну відповідальність суспільства за свої потреби та активнішу громадянську позицію, а також свідчитиме на користь демократизації взаємодії та взаємовпливу суспільства і держави. Порушення питання легітимації інституту народної законодавчої ініціативи у вітчизняному політикумі сприяло активізації обговорення цього питання і в академічних колах. Серед українських авторів із останніх досліджень привертають увагу розвідки І. М. Жаровської, Є. Ф. Глухачова, О. О. Галус, Г. В. Задорожньої, А.

Л. Крутько, О. В. Лавриновича, О. М. Мудрої, В. Ф. Нестеровича, Ю. М. Перерви І. Є. Словської, В. М. Шаповала, О. І. Ющика та інших учених.

Сьогодні в Україні склалася ситуація за якою головною силою та небезпекою, яка є потенційною загрозою як правам окремого індивіда, так і правам народу є держава, що здатна поглинути громадянське суспільство. Політична влада постійно балансує між конструктивним та деструктивним, втрачаючи при цьому довіру з боку народу. Проявом цього є те, що політична сфера поступово втрачає здатність реагувати на соціальні зміни в суспільстві і, відповідно, втрачає розуміння та підтримку всього населення, адже не здатна запропонувати програму ефективних дій та перетворень для своїх громадян.

Соціально-психологічна атмосфера в суспільстві є одним із чинників формування як громадської свідомості загалом, так і його системи цінностей зокрема. Як один з показників соціально-психологічної атмосфери в суспільстві може розглядатися рівень довіри (як до соціальних інститутів, так і до інших членів суспільства). Рівень довіри в суспільстві є важливою характеристикою його стану; вона забезпечує саму можливість існування суспільства як організованої спільноти, можливість існування суспільного порядку та взаємодії. Можна сказати, що довіра в суспільстві є екстраполяцією, перенесенням емпатії на все суспільство та його інститути, оскільки пов'язана з уявленнями індивіда про те, що ці суспільні інститути представлені людьми, які мають інтереси, мотиви та почуття, подібні до його власних. Інакше, тобто якщо в індивіда формується уявлення про суспільні інститути як такі, представники яких мають інтереси, мотиви, цінності, що не мають нічого спільного, суперечать його власним інтересам, мотивам, цінностям, це призводить до зниження довіри до суспільних інститутів, зниженню їх легітимності. Крім того, активне використання такого інституту безпосередньої демократії як народна законодавча ініціатива у сучасний період, звертає увагу американський правник Дж. Мур, відображає загальну тенденцію недовіри виборців до законодавця [2, с. 207]. Якщо законодавець у своїй діяльності буде здебільшого відпрацьовувати надану йому фінансову допомогу для обрання чи переобрання до законодавчого органу, а не служити загальному інтересу, приєднується до вище вказаної думки професор Дж. Зіммерман, то він ризикує втратити довіру виборця, та як наслідок цього, інститут народної правотворчої ініціативи набуде ще більш широко вжитку у процесі прийняття нормативно-правових актів [3, с. 54].

Слід звернути увагу окремо і на такі чинники як популізм та відсутність розвинених форм демократії. В умовах перехідних демократій уникнення популізму та політичної демагогії має раціональний характер і покликане захистити ліберальні цінності та права меншин від придушення їх колективістським трактуванням демократії як правого, так і лівого спрямування. В контексті нашої проблематики потрібно зазначити, що пропозиції включити до Основного Закону право народної законодавчої ініціативи вже вносились і в процесі прийняття чинної Конституції 1996 р., проте не знайшли схвалення Венеціанської комісії та належної підтримки Верховної Ради України. «Надання народу права законодавчої ініціативи, на мій погляд, виглядає як популізм. Цю пропозицію обумовлено бажанням

сподобатися виборцям, хоча не зрозуміло, яку існуючу проблему повинні розв'язати запропоновані зміни», – коментує проект закону «Про внесення змін до ст. 93 Конституції України щодо права законодавчої ініціативи для народу» нардеп України VIII скликання В. Пташник. До того ж, вона зазначає, що ані Президент України, ані депутати від його партії не пояснюють, яким чином це конституційне нововведення реалізовуватиметься на практиці у разі ухвалення законопроекту, тому є вірогідність, що керівництво країни використовуватиме ці зміни у власних інтересах.

Для правової держави загальновизнаним є принцип юридичної визначеності форм здійснення народовладдя. Зміст цього принципу полягає у наділенні суб'єктів конституційного права лише тими правами і обов'язками, а також організаційно-правовими формами їх реалізації, які санкціоновані чи встановлені чинним законодавством. Очевидно, що принцип правової визначеності є обов'язковим і для конституювання форм реалізації безпосередньої демократії. Саме демократія участі здатна подолати відчуження народу від інститутів влади, знизити ступінь політичної апатичності та аномії, які за певних умов можуть перейти у відкриту ворожість до влади, оскільки вона стає природним середовищем формування демократичної установки на підвищення відповідальності перед суспільством. Розвиток конституційного законодавства повинен надати народу засоби реального впливу на державну владу. На підтримання цієї позиції варто навести тезу Ю.С. Шемшученко, який зазначає, що «реальна влада виявилась відірваною від народу. Це певною мірою пов'язано і з вадами Основного Закону в цій частині. Народ витіснений з виборчого процесу партіями. За цих умов конституційна норма про те, що народ виступає джерелом державної влади, зависає в повітрі» [4, с.4]. Для здійснення правотворчої діяльності народом Закономпроектом №1015 запропоновано розширення кола суб'єктів права законодавчої ініціативи через введення нового суб'єкта – «народ», а саме: «доповнити ст. 93 Конституції переліком суб'єктів законодавчої ініціативи і закріпити, що крім Президента, Кабінету міністрів, народних депутатів, право законодавчої ініціативи належатиме народу. Цю ж статтю пропонується доповнити абзацом: «Закон приймається відповідно до вимог законодавчої процедури, визначеної Конституцією та законами України». Конституційний Суд України вказав, що запропоноване законопроектом №1015 положення «право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить народу» потребує конкретизації виходячи з того, що в Конституції України в преамбулі поняття «народ» застосовано у значенні «український народ – громадяни України усіх національностей». Крім того, поняття «народ» є полісемантичним і багатозначним, що, на думку фахівців, потребує конкретизації та уточнення його розуміння для потреб відповідного правового інституту.

Водночас, у своєму Висновку Конституційний Суд України зазначає, відповідно до частини другої статті 5 Конституції України народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, тому його не може бути визначено суб'єктом права законодавчої ініціативи без встановлення в Конституції України відповідної кількості громадян України, які мають право

голосу, для здійснення законодавчої ініціативи. Адже, у запропонованому законопроекті не простежується кореляції між загальною кількістю населення держави та кількістю виборців, потрібних для реалізації права законодавчої ініціативи – цей показник варіюється від 0,5 % до 10 % населення. Тому виникає питання, скільки саме громадян є достатнім для позначення їх терміном «народ»? Вітчизняний вчений В. Шаповал розуміє під поняттям «народна законодавча ініціатива» визначену у конституції кількість виборців, яка має право поставити в парламенті питання про прийняття закону, і представницький орган зобов'язаний розглянути це питання [5, с. 69]. Історичний досвід та досвід інших країн свідчить про доцільність чіткого визначення суб'єкта народної законодавчої ініціативи. Як правило, суб'єкт ініціативи обумовлений певними кількісними, а подекуди і територіальними показниками (обмеженнями). При встановленні випадків і порядку реалізації законодавчої ініціативи Верховна Рада України не може обмежувати право законодавчої ініціативи будь-якого із суб'єктів цього права, визначених Конституцією України.

Поняття «право народної законодавчої ініціативи» з'явилося у науці конституційного права порівняно недавно та є похідним від поняття «право законодавчої ініціативи», під яким, вважає О. Мудра, слід розуміти право чітко визначеного конституцією кола суб'єктів щодо можливості їх звернення до законодавчого органу держави у формі проекту нового закону, зміни чи скасування чинного, а також змоги бути учасником законодавчого процесу з цього приводу. За цього, як конституційно-правовий інститут право законодавчої ініціативи є системою взаємопов'язаних правових норм, які регулюють відносини у відповідній сфері законотворчої діяльності та формують самостійний елемент системи права [6, с. 4-5].

Сама категорія «народна ініціатива» має занадто широке застосування, оскільки їх зміст поширюється не лише на прийняття представницьким органом публічної влади проекту нормативно-правового акта на вимогу встановленої кількості виборців, але й на висунення різного роду пропозицій та проведення референдуму за народною ініціативою. Останній може бути проведений не лише з питання прийняття чи не прийняття нормативно-правового акта, який винесений на голосування виборців, а також з питання зміни території, адміністративно-територіального устрою, висловлення довіри або недовіри органу публічної влади тощо.

Так, на думку І. Жаровської, народна ініціатива може здійснюватись у багатьох формах, однак головними є такі як: законодавча народна ініціатива, референдумна народна ініціатива та «народне вето». При цьому під інститутом народної законодавчої ініціативи розуміють право виборців запропонувати проект закону, що підлягає обов'язковому розгляду парламентом. В свою чергу парламент може прийняти будь яке рішення: погодитись з проектом, внести до нього поправки чи відхилити. Саме цим народна законодавча ініціатива відрізняється як від референдуму, чиї рішення має силу закону, так і права на звернення до органів державної влади з петицією, що передбачає відповідь, але не передбачає обов'язкового розгляду парламентом [7, с.6]. Досить часто голосування, яке проводиться за клопотанням громадян, а не

органів державної влади, називають «ініціативою», «прямим законодавством» або «референдумом громадянської ініціативи». Отже, якщо предметом народної ініціативи є проект конституції або закону, то у такому разі вченими як правило використовуються відповідно термін «народна конституційна ініціатива» та «народна законодавча ініціатива». Тобто, ці поняття позначають різні види народної правотворчої ініціативи, тому цілком закономірно, що вони є вужчими за своїми значеннями.

Загалом народна законодавча ініціатива, порівняно з традиційними інститутами безпосередньої демократії, є відносно новим засобом народного волевиявлення. Наочним підтвердженням цьому є те, що як в Давній Греції, так і Давньому Римі схожого інституту прямого народовладдя не було. Громадяни полісу мали змогу лише обговорювати проекти правових актів, але не ініціювати їх. У правових системах сучасних держав інститут народної правотворчої ініціативи вперше з'явився у період Нового часу у конституційному праві Сполучених Штатів Америки. Його виникнення пов'язують із прийняттям у 1715 р. закону штату Масачусетс, що закріпив право народної правотворчої ініціативи на місцевому рівні. А у 1898 р. подібного роду поправка було внесена до Конституції штату Дакота [3, с. 52-53].

Лейтмотивом до появи інституту народної правотворчої ініціативи стало зловживання законодавчою владою США у XIX столітті. Сучасна доктрина американського конституційного розглядає народну правотворчу ініціативу у контексті терміну «initiative» що кореспондується з однією з форм демократії, за якої громадяни мають право запропонувати проект правового акта, який приймається виборцями на всезагальному голосуванні [2, с. 205]. Спочатку метою такої ініціативи було встановлення обов'язку законодавчого органу розробити та прийняти закон з питання, що запропоноване виборцями, або у випадку відмови парламенту це зробити, спонукати винести дане питання на референдум. За таких умов розробка законопроекту завжди визнавалась функцією законодавчого органу. З часом був прийнятий інший порядок реалізації народної ініціативи, за яким самі виборці, які виступають з такою ініціативою, можуть або навіть повинні скласти законопроект і запропонувати його законодавчому органу.

І хоча більшість фахівців у цілому позитивно ставляться до інституту народної законодавчої ініціативи та перспектив його впровадження в українське законотворення загалом, але вони висловлюють певні застереження щодо запропонованих змін до Основного Закону України. Зокрема, у проекті № 1015 обійшли увагою питання форми народної законодавчої ініціативи. У світовій практиці відомі як законодавча ініціатива, оформлена в текст законопроекту із відповідною структурою, так і неоформлена законодавча пропозиція зі зміни чинного чи прийняття нового законодавства, що містить загальне бачення та принципи регулювання певних суспільних відносин, однак з позицій законодавчої техніки не є готовим законопроектом, і тому його розроблення, як правило, покладається на представницький орган.

Можливість подання неоформлених законодавчих пропозицій сприяє мінімізації відсотку відхилення законодавчих ініціатив через невідповідність

нормам та вимогам законодавчої техніки. З іншого боку, створюється додаткове навантаження на парламент з оформлення таких ініціатив і вироблення конкретних норм. Тому, вважають політологи, поданню неоформлених законодавчих пропозицій має відповідати підвищений кількісний бар'єр для суб'єкта народної законодавчої ініціативи або обмеження предмету регулювання ініціативи (наприклад, лише для конституційних законопроектів).

У Європі визнання за громадянами права на подання проектів нормативно-правових актів у порядку народної правотворчої ініціативи, пов'язують з боротьбою прибічників представницької та безпосередньої демократії в окремих кантонах Швейцарії у середині XIX століття. Вперше таке право було закріплено у кантоні Вауд у 1845 р., за якого громадяни отримали право висувати законопроекти. У 1863 р. право народної правотворчої ініціативи було введено у Базельській землі, а у 1869 р. – у Цюрихському кантоні [8, с. 119-123, 138]. А 5 липня 1861 р. за підсумками загальнонаціонального референдуму, народна законодавча ініціатива була введена на загальнодержавному рівні через закріплення відповідного положення у Конституції Швейцарії [9, с. 198].

У XX столітті інститут народної законодавчої ініціативи народну правотворчу ініціативу набув поширення в багатьох європейських країнах та полягає в можливості громадян, у визначеній Конституцією кількості, ініціювати конституційні або законодавчі зміни через внесення законопроекту до законодавчого органу або винесення на референдум.

Слід відзначити, що інститут народної правотворчої ініціативи відомий також і у вітчизняній конституційній практиці за часів діяльності УНР. Зокрема, цей інститут було передбачено у Розділі IV «Всенародні Збори Української Народної Республіки» Конституції УНР (Статутом про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. Так, частиною «е» статті 39 Конституції УНР передбачалося що, законодавчі проекти вносяться на розгляд Всенародних Зборів безпосередньо виборцями – громадянами Республіки, в числі не менш ніж 100 тисяч, писаними заявами, підтвердженими через громади і подані Судові, який після перевірки їх вірності передає цю пропозицію Голові Всенародних Зборів [10, с. 75].

Цей інститут до конституційного законодавства був також запропонований і у сучасніших проектах, вироблених Конституційною комісією, від варіанту, розглянутому Верховною Радою України 1 липня 1992 р., так і в остаточному тексті проекту, датованому 26 жовтня 1993 р. Право народної законодавчої ініціативи розглядалось і в процесі прийняття чинної Конституції 1996 р., проте не отримало належної підтримки Верховної Ради України. Були і інші проекти, як то Концепція Конституції, розроблена робочою групою Національної конституційної ради (2007 р.); проект Основного Закону, створений групою науковців під керівництвом В. М. Шаповала, до речі, критикований Венеціанською комісією; проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (2010 р.); проект закону Про правотворчу народну ініціативу народного депутата

Вадима Колесніченка (2013 р.), але жоден з них не отримав підтримки не тільки від Верховної Ради України, але й Венеціанської Комісії.

Небезпеки щодо впровадження цього інституту сьогодні досить суперечливі: від неможливості реалізації через відсутність відповідного механізму до посилення політичних маніпуляцій, наприклад збільшення потоку «законодавчого спаму» з метою уповільнення або навіть блокування роботи законодавчого органу. Навряд чи є сенс поповнювати без того чималий перелік фактично недіючих положень чинної Конституції, які призводять до розбалансування Конституції як Основного Закону. Існує, також, небезпека проведення непопулярних законодавчих ініціатив правлячої партії через механізм народної законодавчої ініціативи задля уникнення негативних політичних наслідків.

Крім того, виникає необхідність юридично узгодити цілу низку питань, що пов'язані із забезпеченням права народної законодавчої ініціативи, а саме: форма реалізації законодавчої ініціативи (готовий законодавчий проект або законодавча пропозиція, що формулює загальне бачення та принципи певного предмету унормування); визначеність суб'єкта народної законодавчої ініціативи через встановлення певних ознак (кількісних, якісних, наприклад, необхідність врахування пропорційно-територіального представництва); встановлення обмежень щодо предмету правового регулювання, якого може стосуватися законопроект чи пропозиція законопроекту (зокрема, доцільність чи недоцільність конституційної ініціативи та спеціальні вимоги); процедура збирання голосів та верифікації підписів громадян; встановлення певних строків для розгляду народної законодавчої ініціативи або запровадження інших механізмів захисту та гарантії реалізації цього інституту (обов'язок парламенту розглянути поданий законопроект чи законодавчі пропозиції та зробити це у певні строки тощо) [11].

Поступовий цивілізаційний розвиток безумовно створює підґрунтя для появи нових прогресивних форм прямого народовладдя, але звичайно ми повинні бачити в цьому можливість, а не самоціль. Саме тому, доречним є висловлювання відомого сучасного мислителя Ф.Фукуями щодо появи нових форм демократії на противагу представницькій демократії «Я думаю, що потрібно використовувати старі форми демократії, вам потрібні політичні партії, представницький уряд, а також набагато вищий рівень участі людей, які власне змушують ці інституції працювати.... не може бути демократії, якщо населення не мобілізоване, якщо не існує громадянського суспільства» [12].

Таким чином, конституційно-правове регулювання народної правотворчої ініціативи спрямоване на створення умов щодо свідомого прийняття самими виборцями нормативно-правових актів. За даних обставин, народна законотворча ініціатива є невід'ємним елементом сучасної демократичної держави. Поряд з інститутами представницької демократії, вона дозволяє приймати нормативно-правові акти безпосередньо громадськістю, заповнюючи при цьому існуючі прогалини у чинному законодавстві. Інститут народної правотворчої ініціативи у жодному разі не замінює представницьких форм прийняття нормативно-правових актів. Він фактично є доповненням до них, іноді вступаючи в конфлікти з представницькими органами публічної

влади, які відстоюють іншу позицію, ніж певна частина громадськості.

Література:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України від 29.08.2019 №1015 «Про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу). Ліга закон. // URL: http://search.ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link1/GI00009A.html
2. Moore J.L. Elections A to Z / J.L. Moore. Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc., 1999. 560 p.
3. Зиммерман Дж. Прямая демократия в Соединенных Штатах Америки: опыт и проблемы / Вестник Московского государственного университета. – Серия 11:Право. 1991. № 5. С. 47-55.
4. Шемшученко Ю.С. Проблема державного суверенітету як предмет наукових досліджень./ Конституційно-правові засади державного суверенітету України. До 20ї річниці незалежності України Вісник національної академії наук. 2011.№6. С.3-16.
5. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / К.: АртЕк, 1997.264 с.
6. Мудра О.М. Конституційний статус суб'єктів права законодавчої ініціативи: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.М. Мудра; Київ. Націон. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2003. 17с.
7. Жаровська І.М. Інститут народної ініціативи – шлях формування відкритої влади. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія юридична. 2010. №3. С.23-30.
8. Тахтаревъ К. Отъ представительства къ народовластью. СПб.: Библиотеки Обществознания, 1907. 228 с.
9. Руденко В.Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты. Екатеринбург: УРО РАН, 2003. – 476 с.
10. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України / Науковий коментар Д.Б. Яневський. К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. С.73-79.
11. Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи (<http://khp.org/index.php?id=1567700288>); 24 канал // URL: https://24tv.ua/narodovladdya_v_ukrayini_shho_tse_zakonodavchi_narodni_initsiati_v_i_n1200825
12. Френсіс Фукуяма Помаранчева революція була попередженням для всього світу /Світлана Заліщук. Інтерв'ю. Громадський рух Чесно. Для Української Правди. 24 липня 2012 року. // URL: http://life.pravda.com.ua/person/2012/07/24/107466/view_print/